

ЛІТЕРАТУРА НА СЛУЖБІ ПОЛІТИКИ (НА ПРИКЛАДІ ПРОЗИ МІХАЛА ЧАЙКОВСЬКОГО)

У статті аналізуються механізми відображення політичних ідей у літературному творі, які використав польський письменник XIX століття Міхал Чайковський у романах «Вернигора» та «Стефан Чарнецький», на різних рівнях структури тексту та в його композиції.

Ключові слова: проза, історичний роман, політика, королівська влада, польсько-українська єдність.

В статье анализируются механизмы отражения политических идей в литературном произведении, которые использовал польский писатель XIX века Михал Чайковский в романах «Вернигора» и «Стефан Чарнецкий», на разных уровнях структуры текста и в его композиции.

Ключевые слова: проза, исторический роман, политика, королевская власть, польско-украинское единство.

The article analyses the ways political ideas are reflected in literary works used by the Polish writer of the nineteenth century Michal Czajkowski in the novels «Wernyhora» and «Stefan Czarniecki» on different levels of the structure of literary work as well as its composition.

Key words: prose, historical novel, politics, royalty, Polish-Ukrainian unity.

Польська література XIX – початку XX століття формувалася, зокрема, як реакція на суспільно-політичну ситуацію в країні, що втратила свою державність, внаслідок чого з'явилася загроза втрати історичної пам'яті, традиції, мови, врешті-решт, національної ідентичності. Твори Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Зигмунта Красінського набули визнання і поширення також тому, що були художніми спробами відповісти на болючі питання про причини втрати незалежності, шляхи її повернення, збереження народного духу, про смисл революційних чи еволюційних перетворень. До когорти великих долучилися й інші творці, для яких літературна діяльність стала трибуною для висловлення своїх політичних, ідеологічних переконань, що виростили з активної політичної і громадської діяльності. У цьому контексті найяскравішою і водночас контрверсійною постаттю романтичного періоду розвитку польської літератури був Міхал Чайковський, відомий також під іменем Садика-паші (1804-1886).

Про цікаву, зрештою, типову для українсько-польського помежів'я мішанину переконань і відчуттів (гетерогенність почуття етнічної приналежності – поляка, народженого й вихованого на Волині, водночас гомогенне почуття національної ідентичності, прагнення бачити свою країну цілісною та незалежною через залучення для реалізації цієї мети всіх сил колишньої могутньої Речі Посполитої, зокрема потенціалу українського народу) найкраще свідчать його власні слова: «Редакція «Revue du Nord» назвала мене запорозьким козаком. Вона це зробила з мого дозволу, адже моя родина походить з Козаччини, а я не бачу причини, чому б мав замовчувати мій запорізький рід; мої предки так само добре служили спільній матері

Польщі, як і інші мешканці широкої польської землі – неприяні події розірвали єдність, проте сьогодні в Україні помітна сильна течія для відбудови нашої Вітчизни»¹. Знаряддя для досягнення своєї політичної мети – відновлення кордонів Речі Посполитої – Чайковський зробив літературу, створюючи художній (ліозорний) світ вимріяного державного та суспільного ладу, пропагуючи таким чином політичні переконання, властиві певному колу польської інтелігенції, до якого належав. Оригінальний синтез думок про минувшину й сучасність, політику та культуру, традицію і ментальність польського й українського народів, яким судилася складна сусідська доля, наповнює твори Чайковського та переконує в доцільності вивчати їх за допомогою методологічного інструментарію культурних студій, студій з історії ідей і багатокультурності. У такому ключі творчий доробок письменника досліджують Володимир Єршов [1], Марек Квапішевський [11; 12], Надія Петриченко [3], Олексій Сухомлинов [4], Анджей Фаб'яновський [8; 9; 10], Наталія Цьолик [5]. Мета нашої статті – визначити, в який спосіб елементи політичних переконань і поглядів проявляються у художніх творах Міхала Чайковського.

Творчість Садика-паші для дослідження зв'язків політики й літератури обрано не випадково. Він є однією з тих унікальних постатей культурного українсько-польського помежів'я (тут можна сміливо додати хіба лише прізвище Зигмунта Мілковського (Теодора Томаша Єжа), громадсько-літературна діяльність якої переконує в тому, що справжнім джерелом натхнення та рушієм художньої праці ставали політичні переконання автора, його прагнення до зміни політичної ситуації рідної країни, позбавленої права на самостійне існування. Тому об'єктом вивчення в роботі стали

вибрані художні твори письменника, зокрема романи «Wernyhora» («Вернигора», 1838) та «Stefan Czarniecki» («Стефан Чарнецький», 1840), в яких, на нашу думку, знайшли яскраве відображення головні аспекти політичного дискурсу. Натомість предметом статті є літературні форми політичних уявлень, показані на ідейно-історичному фоні.

Перший зі згаданих творів Марія Вознякевич-Дзядош зараховує до політичних романів, які порушують «... безпосередньо або метафорично проблему політичної екзистенції народу при дослівному розумінні терміну політичний як «такий, що стосується справ держави». Таке вузьке і дослівне трактування значення дозволяє виокремити з широкого кола романів, які використовують політичну алюзію до подій або ситуацій, та ідеологічно-пропагандистських романів періоду між повстаннями такі, які, висловлюючи непогодження з розподілами та неволею, шукають способи повернення Польщі на політичну карту Європи та обґрунтування такої необхідності в історіософському та моральному плані» [13, с. 7].

За подібними критеріями до низки політичних романів можна віднести й «Стефана Чарнецького», адже твір також містить важливі політичні лозунги (сильної політично Польщі під владою могутнього короля та життєвої необхідності польсько-козацької єдності для існування Речі Посполитої), в яких автор прагне переконати читача та переказати своє бачення шляхів відбудови держави. В обох текстах політичним завданням підпорядковуються всі рівні структури літературного твору: тематичний, нарративний, жанровий, стильовий, а також композиційний.

У тематичній площині згадані гасла оприявнюються найяскравіше. М. Чайковський упевнено наголошує на необхідності зосередження влади в руках королівської особи, що гарантує існування держави та стає запорукою перемоги над ворогом. Як зазначила Марія Заденца щодо дискурсу про суверенність держави в літературі (те саме можна ствердити і щодо політичного дискурсу), головний його аспект – легітимізація влади, становлення, закріплення та спосіб її ефективного використання. Ефективність вжитку влади розуміється як запевнення безпеки підданих та умов добробуту країни [14, с. 13]. У міркуваннях Чайковського (який, до речі, проголошував демократичні гасла рівності і братерства, а емігрувавши, долучився до угруповання «Готелю Ламберт», що засвідчило кардинальні зміни поглядів чи підлаштування під політичну кон'юнктуру) прослідковуються пошуки відповіді на питання, хто може стати суб'єктом влади та утримати бажаний лад. Абсолютистське рішення здається найлогічнішим: єдиним і винятковим володарем на певній території є король, а інтегральність його особи забезпечує інтегральність держави [див. 14, с. 13-14]. І це навіть при тому, якщо король – слабкий володар, безвольний і м'який, поганий стратег і недалекоглядний політик. Письменник у «Стефані Чарнецькому» вустами героїв та коментарями оповідача висловив своє ставлення до інституції королівської влади: незалежно від якостей королівської особи, це нащадок шляхетного роду і своїм походженням призначений виконувати таку

важливу роль, а його існування свідчить про політичне існування держави. Король і вітчизна, вітчизна і король – ці поняття інтегруються в одне ціле. Така ідея втілюється на стилістичному рівні за допомогою повторів, які набувають значення ритуальних фраз, а за своєю функцією наближаються до замовлянь: «Нехай живе Вітчизна і велич королівського трону! Загинемо, а не дамося!» [6, т. 1, с. 32], «... бо у нас, хоч король без вусів, для цілісності країни треба шанувати і боронити величність трону...» [6, т. 1, с. 41-42], «Нащадку Ягеллонської крові, милий нам роде! Наша кров, наше життя, наші достатки, все для Вітчизни і для тебе. Королю і Пане – ти прибув до нас, рятуймо Вітчизну, а ти володарюй, як володарювали твої праотці» [6, т. 2, с. 110]. Навіть у світогляді звичайного селянина – Микити Безверхого – містяться критерії політичного існування держави: «допоки матимемо короля, не пропадемо!» [6, т. 2, с. 305].

Образ королівської особи – Яна Казимира – не є в романі однозначно позитивним. У тональності змалювання цієї постаті з багатьма критичними зауваженнями домінує відтінок лояльності та спроба показати, що законний нащадок королівського роду посланий народом самим Господом Богом. Тому стиль висловлювання оповідача дуже обережний. Різні герої і сам наратор описують недоліки короля та способу його правління. Неминуче згадується його минуле до коронування (належав до ордену єзуїтів) та після вступу на престол, засуджується не лише державницька поведінка (нерішучість, брак сили волі й відповідальності, слабкість, що все вкупі визначило невдалу внутрішню і зовнішню політику короля), зокрема шлюб із дружиною померлого брата Людвікою Марією (іноземкою, яка перетворила королівський двір на «ляльковий вертеп», за словами одного з героїв, що сумував через знищення польських традицій), а навіть зовнішній вигляд, що виходить за межі стереотипного зразка польського володаря – лицаря й сармата. Мотив утрати національної ідентичності, «очуження» рідної країни, польського королівського двору стає важливим закидом у провадженні невластивої внутрішньої політики короля: «Кажу Вам, шановний, не так би краялося моє серце, коли б я бачив бусурмана, що тікає з-під моєї шаблі, як вчора, коли я побачив короля без вусів. Бо чи то хтось бачив на цьому божому світі: без вусів король польський?! (...) А чоловіки і жінки – наче вертепні ляльки перевдягнені! Хтось би сказав, що діалог мають заграти, видовище для народу...» [6, т. 1, с. 40-41]. Проблеми внутрішньої політики Речі Посполитої показані як наслідок кризи королівської влади. Думається, лише обраний ідеологічний шлях лояльності до королівської особи не дозволяє оповідачеві різкіше висловлюватися щодо володаря, проте підтекст прозорий: істинний король – вольовий і рішучий, розважливий і далекоглядний, справжній лицар і державний діяч, для якого інтеграція країни та добробут підданих є найвищими цінностями. Королівська влада, королівські рішення у романі врешті отримують прихильне трактування оповідача. На рівні нарації протягом всього роману відчувається амбівалентно-шанобливе ставлення до вчинків короля, натомість наприкінці в поодиноких

конструкціях, у самій інтонації оповіді помітне задоволення рішучими діями Яна Казимира, який нагородив тих, хто своєю звитягою врятував Вітчизну від ворога, та притягнув до відповіді перед законом зрадників.

Ще один аспект політичного дискурсу тематизується у романі «Стефан Чарнецький» – війна, справедлива війна, пов'язана із захистом батьківщини від нападу ворога. Експансія, хай би яка була її мета, завжди викликає дискусію про політичні зміни в країні: зміни кордонів і володаря території. А напад ворога трактується як екстремальна ситуація, в якій порушується інтегральність кордонів, встановлений лад, система рівноваги [див. 14, с. 121-137]. Сам оповідач і герої роману постійно коментують умови, що в них опинилася польська держава після нападу шведів. Оповідач намагається дати загальний коментар міжнародної ситуації, витлумачити розклад сил [6, т. 1, с. 97-99], його роль не обмежується лише розповіддю про перебіг воєнної кампанії та описом битв, хоча, звичайно, батальних сцен у творі не бракує. Відходячи від суті наших міркувань, варто наголосити, що Чайковський – відповідно ідеологічно витриманий – акцентує увагу лише на переможних битвах спільних польських і козацьких військ над ворогом. Натомість поразки не деталізуються, залишаються наче на другому плані, з них лише подекуди робляться висновки. Загалом тема війни унаочнюється як спровокована нападом ворога низка внутрішніх проблем: серія зрад вітчизни, її державних інтересів впливовими польськими магнатськими родами внаслідок відкритого переходу на бік Карла Густава або звичайної інертності; загальна розхитаність державного устрою, показана в категоріях занепаду лояльності щодо короля, готовності захищати свою країну, хаосу та анархії.

М. Чайковський використав літературний твір як арену для похвал політичних союзників та зведення рахунків із політичними опонентами. Устами наратора в обох романах автор висловив свою прихильність до Туреччини та кримського ханату, які в часи Коліївщини і Барської конфедерації («Вернигора») та шведської навали («Стефан Чарнецький»), а також у часи самого Чайковського були стратегічними партнерами Польщі в її прагненнях відродити державний організм. А з іншого боку – ганив Богдана Хмельницького («Стефан Чарнецький»), який виступив проти Речі Посполитої в союзі зі Швецією, плекаючи надії на утвердження козацької держави. Чайковський укотре висловив свої ідилічні переконання у польсько-козацькій єдності, вірності козацтва матері-Польщі, що постали в романі як чергова політична ідея: «Богдана Хмельницького залишили на стороні, він стояв збоку і в своїй шахрайській голові якісь нові заскоки, викрутаси вигадував; дарма йому кілька разів на день Іван Виговський повторював: біжимо на порятунок матері-Польщі; дарма козацтво волато: Батьку-отамане, йдемо ж битися за короля, це ж наш господар, за Польщу, це наша мати; веди нас, батьку; сумно, склавши руки, вдома сидіти, коли брати-ляхи б'ються. Він на все відповідав: чекаймо, поки нас не покличуть. Собача гадина, вичікуваням, розгляданням і торгами губив матір Польщу, губив дітей козаків» [6, т. 2, с. 299–300]. Не можна не зауважити, як у самій оповіді через

коментарі оповідача, якого можна сміливо ототожнити з автором, прочитується справжня політична й ідеологічна позиція Чайковського.

Закінчуючи роздуми про способи тематизації війни в літературному творі, варто звернути увагу на те, як автор уявляє щасливе для Польщі закінчення війни зі шведами. Тож змальовує його в ідеологічно правильному ключі: війна, що велася для захисту власної території від експансії, за своєю суттю є війною справедливою, тому всі сили небесні й земні мають сприяти захисникам. Порятунок Польщі трактується як чудо небесне, сам Господь Бог надихнув поляків на єдино правильний збавчий шлях – визнати королівську владу та боротися в ім'я короля і вітчизни: «Хоробрі мужі Польщі сказали собі: не вириваймося окремо і кожен по-своєму; візьмімося за руки і визнаймо: є Король – Господар над нами, а ми під ним; нехай він наказує, а ми слухаймося і робимо, що він скаже. За їхнім прикладом пішов народ. В ім'я короля і Вітчизни по всій польській землі, як один, постали мешканці проти ворога; билися й перемогли, а Господь їх благословив, бо відвоювали Вітчизну, зберегли святу віру праотців і мали короля – правовитого володаря» [6, т. 2, с. 344]. Таке одухотворене тлумачення перемоги мало стати заміном справжніх, прозаїчних засобів здобуття запоруки сильних союзників: у цьому випадку польська дипломатія звернулася до Москви, де цареві за воєнну допомогу пропонувалася польська корона після смерті бездітного Яна Казимира [2, с. 181-182]. Відхід від історичної правди у цьому контексті цілком мотивований потребою часу: польському народові без держави необхідна підказка, сугестія, орієнтир на збереження національної пам'яті та цінностей.

Політичне гасло об'єднання Польщі й України в боротьбі проти спільного ворога – Російської імперії – проводиться в романі «Вернигора» на рівні теми та побудови образів головних героїв. Необхідність цієї боротьби, як слушно зазначив Марек Квапішевський, мотивується у Чайковського специфічним романтичним розумінням історії «як зіткнення ідеї польськості з ідеєю Росії. Польськість він ототожнював із політичною свободою та громадянською рівністю, до конститутивних цнот особистості поляка зараховував лицарську поведінку, братні почуття щодо інших, шляхетну відкритість. Російськість була для нього синонімом царського деспотизму і нікчемної підлості «рабських синів дикої Москви» [12, с. 68]. Розкриттю цієї ідеї в романі служить центральний образ титульного героя, який у польській романтичній традиції відомий насамперед як віщун, автор пророчих візій і передбачень. Натомість у романі ця функція відходить на другий план, поступаючись функції політичного гравця. Вернигора не лише прораховує складні політичні комбінації, які мали б призвести до польсько-українського об'єднання, а й звертається по зовнішню допомогу для підтримки Барської конфедерації, передусім до кримського хана та турецького султана. Герой Чайковського реалізовує ідею шляхом передачі важливої інформації та застережень, посередництва у політичних зустрічах, участі у створенні офіційних і неофіційних дипломатичних союзів (таємна розмова у

лісовій глушині з посланцем французького уряду або спостерігачем при султанському дворі у Стамбулі), організації підступного плану втягнення московських військ у сутичку із татарами з метою викликати російсько-кримський конфлікт, що створило б вигіднішу політичну ситуацію для самої Польщі; з одного боку, веде особисту агітацію серед українських селян, намагаючись відвести їх від намірів нападу на шляхту, а з другого намагається перебороти нехитість польської шляхти до взаємних дій із козацтвом. Усе це вимагає неабиякої детермінації і самопосягати. Можливо, саме тому героєм, який втілює в життя таку складну ідею, є Вернигора, а його авторитет пророка підкріплює виразну директиву автора для читачів – концепцію польсько-козацько-татарсько-турецького союзу, яку Чайковський пропагував уже раніше в «Козацьких повістях». Пророкський дар мудреця та відомий польським романтикам текст його пророцтва використовуються для транспозиції до літературного твору певної політичної ідеї: «Далеко той час, але прийде колись, сини і внуки наших синів подадуть одне одному братні долоні, сильні в єдності, сильні в запалі, на віки вічні звільнять свої землі від московських і німецьких наїздів» [7, т. 2, с. 249].

На тематичній площині М. Чайковський прописує політичне гасло доцільності відбудови Речі Посполитої Обох Народів, коли в одному державному організмі єдналися різні етнічно землі – білоруські, литовські, українські. Це, зокрема, відбувається через відповідні наративні механізми: ствердження про спорідненість і одвічну приязнь народів, про обов'язок порятунку матері-Польщі від ворога, похвала за допомогу або докори за зраду. На цьому фоні для Чайковського-волинця особливого забарвлення набуває ідея польсько-козацької єдності, пропагована ним і послідовно втілювана в життя. У «Стефані Чарнецькому» козаки – «семени» під керівництвом Семена Тетері – вірно служать Речі Посполитій, за що отримують пошану Чарнецького і всієї польської громади. Доброзичливе, батьківське ставлення Стефана Чарнецького, а при нагоді й прихильність самого оповідача, оприявнюється шляхом детального опису цих трохи екзотичних, наче «своїх», проте «інших» вояків. Підготовка до битви та її опис дозволили автору показати не лише сміливість козацького війська, а і його національні ідентифікаційні риси. Козаки мають інший зовнішній вигляд, говорять своєю мовою, моляться за православним звичаєм, ідучи на бій, вживають свої символічні вербальні конструкції. Польсько-український союз втілюється також у мотиві реалізації «неможливого» кохання двірського козака та дочки польського магната: Семена Тетеря, нобілітований за заслуги перед Річчю Посполитою самим королем, отримує загальне благословення на шлюб із Йоанною Лянцкоронською. Козак Чайковського, «інший» у культурному плані, завжди залишається «своїм», якщо визнає польські національні цінності, стає інтегральною частиною державного організму Речі Посполитої, її суспільства, її політичного життя, її громадської свідомості.

Наративна площина романів унаочнює заходи письменника, пов'язані із класифікацією героїв, опосередкованим висловленням свого ставлення до

них. З інтонації та способу оповіді можна зробити висновок про прагнення автора переказати певну ідеологічну суть, зокрема політичні переконання. Це здійснюється на рівні окремих означувальних висловлювань (зрадник, п'яниця, пихатий шляхтич тощо) та окремих синтаксичних конструкцій (наприклад, у характеристиці Радзейовського: «Підлий зрадник, не довго думаючи, повернув коня і безсоромно тікав за втікачами [6, т. 1, с. 114]). Ця ж площина розкриває ментальність військової, шляхетсько-козацької громади, дає оповідачеві можливість повніше уявити військове середовище та пануючий тут світ цінностей – традиційно шляхетських (лицарський героїзм, патріотизм, солідарність, лояльність, культ вождя) та стереотипно козацьких (честь, доблесть, міцний зв'язок із православною вірою, нехтування багатством).

Варто звернути увагу на композицію роману «Стефан Чарнецький», побудованого так, щоб продемонструвати втілення політичних ідей. Зокрема, чотирнадцять розділів, поділені на два томи, супроводжували епіграфами з різноманітних джерел (української пісні «Ой, на горі, та й жінці жнуть», творів Адама Міцкевича, Юліана-Урсіна Немцевича, Томаша Падури, Олександра Єловицького та ін.), що у стислому вигляді віддзеркалюють головний мотив або провідну ідею розділу: епіграф до п'ятого розділу з «Пісні народу» Ю.-У. Немцевича втілює гасло визнання королівської особи, що виконує функцію милостивого батька народу; епіграф до восьмого розділу з популярної на той час «Рухавки» Томаша Падури постулює відважну боротьбу з ворогом в ім'я Бога й Вітчизни; прагнення повернутися на Батьківщину-Україну, шлях до якої веде «через вогонь, через мечі» міститься в епіграфі з поезії О. Єловицького до тринадцятого розділу. Крім того, обидва романи доповнюються, за звичаєм Чайковського, авторськими примітками, які служать для підтвердження правдоподібності художнього світу та суспільно-політичних гасел, розміщених у творі. Ці позасюжетні компоненти приховують між рядками і наче повторюють читачеві основну ідею, яка саме тут отримує свою вагу, підкріплену часто посиланнями на історичні джерела [див. 9].

Аналізуючи «Гавенди» М. Чайковського, Марек Квапішевський влучно описав позицію автора як еміграційного письменника, що виявляє амбіції стати національним загальнонародним письменником, насичуючи свої твори ідеологічним і політичним змістом: «Адже він конкретно «житомиринин, побратимець овручан», але водночас також є загальнонародним романтичним письменником. Він намагається вхопити пропорції поміж регіональною та загальнонаціональною перспективою, хоче говорити до «народу» через конкретні «овруцько-житомирські» справи, звичайно, пам'ятаючи про необхідність виходу поза «інтереси» і сферу провінції» [11, с. 286]. Політичні гасла потреби існування у Речі Посполитій інституції королівського престолу, відродження величчя держави шляхом об'єднання всіх земель і народів, що до неї належали і вважалися польськими, укладання вигідних політичних союзів, боротьба з експансією, що загрожувала порушенням державних кордонів, а заодно й унаочнення

внутрішніх проблем, які призвели до занепаду держави (брак патріотизму, лояльності до короля, зрадництва тощо), прописані на кожному рівні структури літературного твору, М. Чайковський прагнув нагадати

своїм сучасникам, показати на конкретному історичному прикладі, як довести справу відродження держави до щасливого завершення, використовуючи такий спосіб літературний твір на політичній службі.

¹ Лист Міхала Чайковського до редакції «Kroniki Paryskiej» («Паризької хроніки»), без дати. Архів Польської бібліотеки в Парижі, відділ рукописів, шифр 444/25. Тут і далі переклад з польської мови наш.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму: [монографія] / Володимир Єршов. – Житомир: Полісся, 2010. – 454 с.
2. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
3. Петриченко Н. Українська, польська та російська проза першої половини XIX ст. (діалогізм, конвергенція, оповідність) / Надія Петриченко. – Київ: Університет «Україна», 2009. – 416 с.
4. Сухомлинов О. Турецькі інспірації польського романтика з Житомирщини: життя й творчість Міхала Чайковського / Олексій Сухомлинов // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Т. 19. – Житомир, 2009. – С. 71–82.
5. Цьолик Н. М. Історія та міф у творчості Міхала Чайковського: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Наталія Миколаївна Цьолик; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2011. – 20 с.
6. Czajkowski M. Stefan Czarniecki. Powieść historyczna / Michał Czajkowski. – Paryż, 1840. – Т. 1. – 302 s. – Т. 2. – 389 s.
7. Czajkowski M. Wernyhora, wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1768 / Michał Czajkowski. – Paryż: A. Jełowicki i Spółka, 1838. – Т. 1. – 320 s. – Т. 2. – 347 s.
8. Fabianowski A. Historiozoficzna funkcja Ukrainy w dziele Michała Czajkowskiego / Andrzej Fabianowski // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2009. – Вип. 3. – С. 166–175.
9. Fabianowski A. Literacko-polityczne eksplikacje i ekspiacje. Przedmowy Michała Czajkowskiego / Andrzej Fabianowski // Romantyczne przemowy i przedmowy / [pod red. J. Lyszczyny i M. Bąk]. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010. – С. 183–192.
10. Fabianowski A. Ukraina – serce Europy. Koncepcje polityczne Michała Czajkowskiego / Andrzej Fabianowski // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / [pod red. S. Kozaka]. – Т. 21–22. – Warszawa: Wydawnictwo UW, 2006. – С. 165–173.
11. Kwapiszewski M. «Gawędy» Michała Czajkowskiego: narracja i polityka / Marek Kwapiszewski // Annales UMCS. – Sectio FF. – Vol. II. – 1984. – С. 271–287.
12. Kwapiszewski M. Powieść historyczna z tezą. O «Wernyhorze» Michała Czajkowskiego / Marek Kwapiszewski // Kwapiszewski M. Późny romantyzm i Ukraina. Z dziejów motywu i życia literackiego. – Warszawa: Wydawnictwo IBL, 2006. – С. 35–80.
13. Woźniakiewicz-Dziadosz M. Polityka i romantyczne struktury powieściowe / Maria Woźniakiewicz-Dziadosz. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1986. – 275 s.
14. Zadencka M. Obrazy suwerenności. O wyobraźni politycznej w literaturze polskiej XIX i XX wieku / Maria Zadencka. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, 2007. – 163 s.